

Leegte en ruimte

Over bevolkingsdaling en leefbaarheid in Noord Nederland

Prof Bettina B. Bock

Bijzonder Hoogleraar Bevolkingsdaling en Leefbaarheid

Departement Culturele Geografie

Faculteit ruimte Wetenschappen

Universiteit van Groningen

b.b.bock@rug.nl

Inaugurele rede

20 September 2016

Leegte en ruimte

Over bevolkingsdaling en leefbaarheid in Noord Nederland

Bettina B. Bock

Inleiding

Nederland is een dichtbevolkt land en in hoge mate verstedelijkt. Een land dat volgens veel internationale definities nauwelijks ‘echt’ platteland heeft. Wie alleen de Randstad kent, is het daar misschien mee eens. Maar wie uit het Noorden, Oosten of Zuiden van Nederland komt weet zeker dat statistieken niet het hele verhaal vertellen. Ook Nederland heeft een landelijk gebied, dorpen en een plattelandscultuur zoals zo prachtig beschreven voor Jorwert door Geert Mak (1996). Zelfs ‘afgelegen’ plattelandsgebieden kennen we in Nederland, die met vergelijkbare problemen kampen rondom bevolkingsdaling en leefbaarheid als elders in de wereld. De dimensies verschillen – vergeleken met Noord- en Zuid-Europa zijn de afstanden in Nederland klein en is de bevolking ook in deze gebieden nog steeds relatief omvangrijk. Dat betekent echter niet dat afgelegenheid in Nederland niet bestaat. Het onderstreept alleen dat de Nederlandse ervaring van afgelegenheid anders is dan elders en past bij de manier waarop we ruimte en leegte hier ervaren.

In het gedicht ‘Denkend aan Holland’ van Hendrik Marsman staat de ruimte centraal. Hij schetst een beeld van ‘het oneindige laagland’ en van boerderijen ‘verzonken in de geweldige ruimte’. Ruimte – niet leegte; ruimte voor vergezichten – ruimte voor heimwee wellicht ook – want hij schreef dit gedicht tijdens een verblijf in het buitenland. Marsman is geboren in Zeist en heeft vele jaren in Utrecht en Rotterdam gewoond, een nu heel dicht bevolkt gebied met weinig ruimte zoals hij die beschrijft. In die tijd, 1936, was het ongetwijfeld veel minder druk maar toch is het opvallend dat hij juist ruimte voor zich zag als hij aan Nederland dacht. Ruimte die inspireert en intrigeert.

In de discussie om krimp gaat het niet om ruimte maar om leegte. Leegte die ontstaat als mensen wegtrekken: onbewoonde huizen, lege winkels en scholen, en leegstaande stallen en boerderijen. Leegte die bedreigt en beangstigt.

Mijn verhaal gaat over beide – ruimte en leegte – over de leegte die blijft als mensen wegtrekken en voorzieningen verdwijnen; over de ruimte die er ontstaat voor vernieuwing en verandering; maar ook over een perspectiefwisseling – hoe leegte kostbare ruimte wordt en hoe we nieuwe mogelijkheden kunnen ontdekken als we bevolkingsdaling beschouwen in het perspectief van toenemende mobiliteit.

Mijn verhaal is als volgt opgebouwd:

1. Ik begin met een korte schets van de problematiek rondom bevolkingsdaling en leefbaarheid;
2. Vervolgens ga ik in op twee onderwerpen die mijn perspectief als socioloog verduidelijken: sociale en territoriale ongelijkheid en ruimte en mobiliteit.
3. Tot slot vertel ik wat ik in de komende jaren graag zou willen gaan doen.

Bevolkingsdaling en leefbaarheid

Nederland kent op dit moment negen ‘*krimpgebieden*’. In deze gebieden daalt niet alleen de bevolking maar ook het aantal huishoudens. Daarnaast zijn er elf ‘*anticipeergebieden*’ aangewezen waar het aantal huishoudens naar verwachting gelijk blijft maar waar wel een daling van de bevolking wordt voorzien (Tweede Kamer der Staten-Generaal 2015). Overigens is de verwachting dat de bevolking van Nederland als geheel vanaf 2030 zal dalen, tenzij de buitenlandse migratie hoog blijft en het migratiesaldo positief (CPB/PBL 2015). In die zin is heel Nederland een ‘anticipeerregio’, en misschien wel heel Europa – met uitzondering van de grote steden en grootstedelijke regio’s. Bevolkingsdaling gaat in Nederland immers samen met verstedelijking– de trek van met name de jongere en hoog opgeleide bevolking naar de grote steden, en in Nederland ‘het Westen’, de provincies Noord- en Zuidholland, Utrecht en Flevoland (CPB/PBL, 2015).

Bevolkingsdaling komt verder voort uit wat ook wel als *demografische transitie* wordt aangeduid – de overgang van een hoog sterfte- en geboortecijfer naar een laag sterfte- en geboortecijfer waaraan verbetering van leefomstandigheden en gezondheidszorg alsmede sociale wetgeving en de opkomst van de welvaartsstaat een belangrijke bijdrage hebben geleverd. Mensen leven langer en gezonder en krijgen minder kinderen.

Sociologen duiden deze periode als tijdperk van modernisering, waarbij zij de nadruk erop leggen dat de materiele verandering in levenswijze samengaat met een verandering in denken over wat een goede en juiste manier van (samen) leven is. Ontkerkelijking en individualisering zijn belangrijke ontwikkelingen die onder ander tot uiting komen in de grote waarde die we zijn gaan hechten aan onafhankelijkheid en persoonlijke ontwikkeling. Giddens (1990) beschrijft de huidige tijd als ‘geradicaliseerde moderniteit’ waarin zelfverwe-

zenlijking als project en levensopgave een steeds centralere plek inneemt. Om maatschappelijk te kunnen slagen is het belangrijker dan ooit om het maximale uit jezelf te halen en geen genoegen te nemen met de status quo. Het feit dat ook plattelandsjongeren steeds vaker kiezen voor een hogere opleiding, past in deze trend, evenals het feit dat ook op het platteland mensen minder en/of later trouwen, vaker scheiden en geen of minder kinderen krijgen. Dat het cumulatieve effect sommige gebieden eerder en harder treft dan andere, heeft enerzijds te maken met de lagere totale omvang van de bevolking in die gebieden. Het is anderzijds het (wellicht onbedoeld) effect van beleid – tot uiting komend in onder ander de geografische locatie van hogere opleidingen en de vestiging van overheidsinstellingen en bedrijven. Als de ‘beste’ opleidingen elders en in de stad te vinden zijn, zullen jongeren daarnaartoe willen verhuizen. Als daar eveneens de beste banen zijn, zullen zij niet geneigd zijn terug te keren.

Op dit moment leeft ongeveer 8% van de Nederlandse bevolking in de zogenaamde krimpgebieden. De verwachting is dat het aantal bewoners met ongeveer 19% gaat afnemen tot 2030 (provincie Groningen *et al.* 2016). Het percentage ouderen boven 65 jaar wordt verwacht verder toe te nemen tot ruim een derde van de bevolking (CBS statline regionale prognose).

Bevolkingsdaling betekent dus niet alleen een afname van de bevolking – nog belangrijker is dat de samenstelling van de bevolking verandert voor wat betreft leeftijd, opleiding en inkomen. Zo komt er op den duur een bevolking tot stand die gemiddeld ouder is dan elders in Nederland, lager is opgeleid, een lager inkomen heeft en vaker werkloos of arbeidsongeschikt is. In sommige gebieden is dit nu al een feit, in andere is dat de prognose voor de komende jaren. Als de ontwikkeling niet wijzigt betekent dit tevens dat de bevolking verder vergrijsd – een hoger aandeel van bewoners van 65+ wordt dan vanzelf een hoger aandeel van hoogbejaarden van 80+.

In Nederland zijn de afstanden relatief klein en alhoewel het aantal voorzieningen in dorpen in de laatste decennia sterk is afgenomen, vindt men basisvoorzieningen ook in de genoemde regio's doorgaans op niet al te grote afstand – zeker vergeleken met andere landen. Per auto zijn bijvoorbeeld winkels, huisartsen, basisscholen en zelfs voortgezet onderwijs ook op het platteland doorgaans goed bereikbaar (binnen 10 km afstand) (CBS statline nabijheid voorzieningen). Toch is er reden voor zorg – ten eerste voor die

groepen die niet (meer) over een auto of rijbewijs beschikken – wat in toenemende mate voor de ouderen zal gelden. Ten tweede is de vraag of bereikbaarheid alleen een kwestie van ruimtelijke afstand is. Ruimtelijke afstand wordt immers verschillend ervaren. Zo is de als acceptabel en overbrugbaar ervaren afstand tot school en/of werk korter naarmate het (beoogde) opleidingsniveau lager is. De betekenis van afstand tot voorzieningen verschilt dus per bevolkingsgroep en heeft te maken met toegang tot transport en de kosten ervan. Transport kost geld en schept sociale verplichtingen wanneer men is aangewezen op vervoer door anderen. In beide opzichten zijn er groepen aan te wijzen die nu of in de toekomst bijzonder kwetsbaar zijn – de ouderen, zieken en diegenen met een laag inkomen en/of lage opleiding (de Vries *et al.* 2017) – en dus juist die groepen die in krimpgebieden oververtegenwoordigd zijn (zie ook RIVM 2015/2015).

Het verdwijnen van voorzieningen wordt vaak in verband gebracht met verlies aan leefbaarheid. Leefbaarheid is een moeilijk eenduidig te definiëren begrip (Thissen 2008). Het gaat zowel om de geboden voorwaarden om een goed leven te leiden als om de ervaren kwaliteit van leven, en daarmee dus om zowel feitelijke kenmerken van de leefomgeving als de persoonlijke beleving ervan. De leefbaarheid van het Nederlandse platteland wordt al decennia onderzocht (o.a. Bomars en Hidding 1997; De Roo en Thissen 1997; Bock, Derkzen en Joosse 2004) en ook in het verleden is zorg om het verdwijnen van voorzieningen daartoe een belangrijke aanleiding geweest. Nieuw is de aandacht die er aan gezondheid en levensstijl wordt besteed (CMO Stamm 2015). Dit is enerzijds te verklaren uit de algemeen toegenomen aandacht voor gezondheid en anderzijds uit het gegeven dat de gezondheidssituatie in krimp- en anticipeergebieden relatief slechter is dan elders in Nederland (RIVM 2014, 2015).

In de context van bevolkingsdaling wordt het begrip leefbaarheid tevens gebruikt om de vitaliteit van dorpen te evalueren (Thissen 2008). Het doel is dan om de kwaliteit van de sociale relaties in te schatten en de bereidheid van bewoners om zich voor de gemeenschap in te zetten. Sociologen spreken in dit verband over de mate van sociale verbondenheid of cohesie en de omvang en verdeling van sociaal kapitaal. Ook bewoners zelf geven aan dat leefbaarheid meer is dan voorzieningen en vooral tot uiting komt in het gemeenschapsgevoel, de deelname aan collectieve activiteiten en de zorg voor elkaar.

Het staat buiten kijf dat sociale samenhang en de daarin gewortelde collectieve zelfredzaamheid belangrijk zijn voor de leefbaarheid van het platteland. Volgens Mak is het één van de ingrediënten van een plattelandscultuur die het in het verleden mogelijk maakte om buiten het bereik van in de stad geconcentreerde dienstverlening te overleven – maar die het platteland bleef kenmerken ook toen iedereen naar de Miro in Leeuwarden ging om boodschappen te doen (Mak 1996: 146). Want er bleven taken die men als vanzelfsprekend samen regelde – zoals het organiseren van de jaarlijkse kermis en het begraven van Folkert. En ook nu blijkt dat nog het geval in Jorwert – waar bewoners op eigen initiatief en met eigen handen het dorps huis verbouwen tot woningen voor vluchtelingen. Dit soort gezamenlijke inzet van bewoners is in veel dorpen te vinden, in krimp- en anticipeergebieden en ook daarbuiten. Daar waar dorps huizen door bezuinigingen dreigen te verdwijnen, springen vrijwilligers in, en nemen bewoners het heft over van de overheid of van commerciële uitbaters. Ze beheren zwembaden en sportvelden, houden winkels en scholen open, en bouwen zelfs woningen in eigen beheer. Is er dus niets aan de hand? Redden plattelandsbewoners zichzelf zoals ze al eeuwen hebben gedaan?

De collectieve inzet van dorpsbewoners is wellicht van alle tijden; toch is de betekenis ervan veranderd samen met de maatschappelijke context. Onderzoek laat zien dat in sommige dorpen meer collectieve actie tot stand komt dan in andere (Vermeij 2015). Dat heeft te maken met de hechtheid van de onderlinge relaties, het aantal mensen dat de handen uit de mouwen kan en wil steken alsmede de aanwezigheid van ‘gangmakers’ met inspiratie en doorzettingsvermogen, ervaring en een netwerk van relaties binnen en buiten het dorp (Grootens & Horlings 2016; Kroehn *et al.* 2010). Het onderzoek laat ook zien dat de kans dat deze voorwaarden vervuld zijn, groter is in dorpen die mooier zijn gelegen en dicht bij een stad; waarvan de leefbaarheid relatief gunstig wordt beoordeeld en die een relatief grote aandeel aan hoogopgeleide bewoners hebben. Alhoewel er op dit moment nog geen verschil in inzet bestaat tussen dorpen met of zonder voorzieningen of een al dan niet dalende bevolking, waarschuwt het onderzoek dat voortdurende bevolkingsdaling de collectieve weerbaarheid van dorpen op termijn onder druk zal zetten. Naar men mag verwachten zullen dan vooral de meer perifere, minder mooi gelegen dorpen minder weerbaar zijn dan andere dorpen.

Maar er is nog een andere complicerende factor. Juist in krimp- en anticipergebieden gaat het erom regionale oplossingen te vinden die de belangen van individuele dorpen overstijgen. Veel bewonersinitiatieven richten zich echter op behoud van de leefbaarheid van het eigen dorp (Vermeij 2015). Vertrouwen op de zelfredzaamheid van bewoners van krimpgebieden kan er dan toe leiden dat voorzieningen dáár behouden blijven waar dat gezien de regionale situatie niet het meest nodig is. Dit onderstreept het belang om gezamenlijk beleid te ontwikkelen – overheid, bewoners, bedrijven en maatschappelijke organisaties samen – om het eens te worden over de meest urgente problemen, de wenselijkheid van nieuwe oplossingen en de verdeling van taken. Internationaal onderzoek heeft laten zien dat daarbij het vermogen van alle betrokkenen partners om buiten de gebaande kaders te denken en gebruikelijke manieren van werken te verlaten, een belangrijke rol speelt (Bock 2016; Bruckmeier en Tovey 2008; Wals 2007).

De verwachtingen ten aanzien van initiatieven ‘van onderop’ zijn hoog gespannen (Bosworth *et al.* 2015). De hoop is dat deze initiatieven tot sociale innovatie leiden – de ontwikkeling van nieuwe ideeën en praktijken die de zorg voor elkaar waarborgen nu de welvaartsstaat gaat haperen (Bock 2012, 2016). Dat dit niet makkelijk en vanzelf gaat moge duidelijk zijn en is hiervoor al even aan de orde gekomen. Het vergt kennis en kunde, lef en vertrouwen, en veel tijd en geduld – van alle betrokkenen.

Het leidt ook tot onrust en discussie over de vervanging van publieke door particuliere voorzieningen en van formele door informele werkwijzen (Deeming 2016; Broese van Groenou & De Boer 2016). We zijn er immers aan gewend dat voorzieningen op uniforme wijze worden aangeboden en de staat garant staat voor de welvaart van iedereen. Een systeem dat gebouwd is op burgerinitiatieven, is per definitie heterogeen. Dat is ook de bedoeling want de verwachting is dat voorzieningen die zijn afgestemd op de lokale context, effectiever en efficiënter werken. Het betekent echter ook dat er verschil ontstaat in waar welke diensten in welke vorm voor wie beschikbaar zijn en tegen welke kosten. Dat is een fundamentele verandering van het systeem die sociale ongelijkheid en sociale uitsluiting tot gevolg kan hebben, en die het nodig maakt om tot nieuwe afspraken te komen om de toegang tot essentiële voorzieningen voor iedereen te waarborgen.

Ongelijkheid is dus een belangrijk onderwerp in de discussie om bevolkingsdaling en leefbaarheid – daarbij gaat het om ongelijkheid tussen sociale groepen maar ook om ongelijkheid die zich ruimtelijk manifesteert. Dit wordt ook wel territoriale ongelijkheid genoemd – één van de thema's die me als socioloog bijzonder boeien.

Territoriale ongelijkheid

Bijna alle krimp- en anticipeer-gebieden liggen in grensgebieden, aan de rand van Nederland – vandaar dat een aantal onderzoekers deze gebieden ook als 'Randland' omschreven heeft (Meier, Reverda & van der Wouw, 2015). Een interessante woordkeuze – juist door de variatie op 'Randstad'. Randland is veelal land – niet stad; ligt aan de rand – maar wellicht vooral in overdrachtelijke zin; want ook de Randstad bevindt zich immers aan 'de rand'. Aan de rand van alleen maar zee, zoals een wethouder uit Parkstad Limburg fijntjes opmerkte tijdens een excursie, terwijl de krimpgebieden van Limburg uitkijken op een dichtbevolkt en rijk Europees 'achterland'.

'Randland' is dus in zekere zin een geuzenaam die aandacht vraagt voor de dynamiek en het innovatiepotentieel van de regio's. Dat is terecht want in de gebieden is er veel bereidheid van bevolking en overheid om zich in te zetten voor het behoud van de kwaliteit van leven. Toch is het belangrijk om te onderkennen dat het ontstaan en benoemen van krimp- en anticipeerregio's deel uitmaakt van een proces van toenemende territoriale ongelijkheid – ongelijkheid tussen welvarende centrale gebieden en minder welvarende gebieden in de zogenaamde periferie.

De toenemende territoriale ongelijkheid staat in scherp contrast met het streven naar territoriale cohesie, één van de centrale doelstellingen van de Europese Unie sinds haar ontstaan (Saraceno 2013). Met behulp van wisselende beleidsinstrumentaria is er gepoogd om de kwaliteit van leven voor iedereen in Europa te waarborgen onafhankelijk van waar men woont (EC 2004: 27 in Faludi, 2013: 1304). Het falen van dit beleid wordt de laatste jaren steeds duidelijker – verschillende recente onderzoeken laten zien dat de ongelijkheid tussen gebieden is toegenomen – zeker sinds de financiële crisis (Bock, Kovacs en Shucksmith 2015; Hadjimichalis en Hudson 2014). Daarbij blijken twee soorten gebieden het meest kwetsbaar: gebieden met verou-

derde of gesloten industrieën (zoals het Roergebied of het gebied rondom Heerlen) en relatief verafgelegen landelijke gebieden in bergachtige gebieden, op eilanden of langs landsgrenzen.

Een vergelijkbaar proces vindt binnen Nederland plaats. Zo wijst onderzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uit 2014 op een toenemende segregatie en zelfs polarisatie tussen de sociaaleconomisch sterkere en zwakkere groepen (Kremer *et al.* 2014). Daarbij wordt opleiding het belangrijkste onderscheidende kenmerk. Hoopgeleide en laagopgeleide groepen verschillen in inkomen en werkzekerheid, in gezondheid en levensverwachting, in toekomstverwachting en optimisme, en in vertrouwen in politiek en overheid (Bovens *et al.* 2014). Recent onderzoek wijst uit dat deze ongelijkheid in toenemende mate ook ruimtelijk tot uiting komt – groepen met meer of minder ‘kapitaal’ in termen van inkomen, opleiding, maatschappelijk aanzien en gezondheid leven in verschillende huizen, wijken, steden én delen van Nederland (Turdoir *et al.* 2015; Vrooman *et al.* 2014; de Voogd 2013; zie ook Ruimtevolk 2015). Zo verschilt de bevolking in het perifere ‘Randland’ van de bevolking in de meer centrale stedelijke en landelijke gebieden in Nederland (Pommer *et al.* 2016). We hebben die ontwikkeling zonet vooral vanuit een demografisch perspectief beschouwd. Hiervan uitgaande lijkt de ontwikkeling nauwelijks te keren.

‘Territoriale ongelijkheid’ biedt een wezenlijk ander perspectief omdat het juist de nadruk legt op de politieke processen die de relatieve positie en welvaart van regio’s bepalen. In *‘Decentering the nation – a radical approach to regional inequality’* leggen Ash Amin, Doreen Massey en Nigel Thrift (2003) uit dat het Britse centralisatiebeleid structureel ten voordele van de Zuidoostelijke regio en London werkt door juist hier te investeren in infrastructuur, kennis en cultuur en de vestiging van bedrijvigheid. Dit wordt gepresenteerd als beleid in het nationaal belang – ‘het centrum’ is immers de motor van het land – zonder te beseffen dat dit beleid in feite één regio structureel bevoordeelt. De relatieve achterstand van de andere gebieden wordt verklaard uit gebrek aan capaciteiten en ongunstige ligging.

De ideeën van Amin, Massey en Thrift zijn niet direct te vertalen naar de Nederlandse context. Hun analyse inspireert wel tot het stellen van nieuwe vragen – vragen zoals de volgende:

1. Is decentralisering van beleid rondom krimp de meest doeltreffende oplossing, als bevolkingsdaling mede het gevolg is van wat ook wel de ‘Agenda Stad’ wordt genoemd die zich richt op een florerende Randstad?
2. Zorgt dit beleid er niet juist voor dat we ‘krimp- en anticipeergebieden’ afzonderen en als wezenlijk anders beschouwen – als afgelegen, leeg en minder dynamisch en geen onderdeel van het andere, meer ontwikkelde, stedelijke Nederland?
3. Wordt er daarom zoveel nadruk gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van krimp-regio’s en provincies en is er daarom zo weinig besef van gedeelde verantwoordelijkheid, verbondenheid en solidariteit?
4. Waarom is er geen sprake van beleid dat bevolkingsdaling en verstedelijking in samenhang en integraal aanpakt?
5. Zou er dan meer aandacht zijn voor wat deze gebieden te bieden hebben, de waardevolle ruimte, en minder nadruk op wat zij niet hebben, de leegte?

Vragen, kortom, waarin het politiek karakter van het proces zichtbaar wordt. Bevolkingsdaling is geen natuurwet en dat geldt ook voor de consequenties die het heeft voor de leefbaarheid van diegenen die blijven. Vragen ook die de nadruk leggen op de samenhang tussen de dynamiek in Randland en Randstad – de samenhang tussen groei en krimp.

Amin, Massey en Thrift zijn van mening dat regionale ongelijkheid alleen te bestrijden is door beleid dat polycentrische ontwikkeling stimuleert – dat wil zeggen een beleid dat er op is gericht meerdere centra van ontwikkeling te laten ontstaan, in verschillende delen van het land. Dit is naar hun mening ook in het voordeel van het land als geheel en voorkomt ‘oververhitting’ van de huidige groeipolen. Ook in Nederland zijn er tekenen dat de groei van de Randstad op haar grenzen stuit, en de kwaliteit van leven daar onder druk zet. Op dit moment zoekt men de oplossing hiervoor binnen de Randstad en in meer samenwerking tussen de grote steden. Hier realiseert men zich dat stimulering van ontwikkeling in de ‘andere’ grote stad ook het welzijn van de eigen burgers dient – in feite een polycentrisch beleid in het klein. In de Randstad zijn de afstanden klein en de mobiliteit groot – dat maakt het denken in gezamenlijke belangen wellicht makkelijker – het lijkt haast één

grote stad (Tordoir *et al.* 2015). Maar geldt dat eigenlijk niet voor Nederland als geheel? Mensen reizen en verhuizen steeds vaker wat betekent dat de bevolking in alle gebieden steeds meer fluïde en flexibel wordt, en gebieden via uitwaaiende sociale netwerken met elkaar verbonden zijn (Argent 2016).

Hiermee kom ik tot mijn tweede onderwerp – ruimte en mobiliteit – en de vraag wat mobiliteit kan betekenen voor de toekomst van krimpgebieden.

Ruimte en mobiliteit

Beroemde sociologen als Castells (2000) en Urry (2007) beschrijven de huidige tijd als de eeuw van mobiliteit. Door de dalende prijzen voor transport en nieuwe mogelijkheden die ICT biedt, is het voor steeds meer mensen mogelijk geworden om te reizen en op verschillende plaatsen te leven. Er zijn ook tegengeluiden. Braidotti (*et al.* 2013) en Bauman (2000) waarschuwen dat vrij reizen vooral een voorrecht van de elite is en sociale uitsluiting zich onder ander uit in (relatieve) immobiliteit.

De kritische noties van Braidotti en Bauman nuanceren de lofzang op mobiliteit zonder het belang ervan te ontkennen. Mobiliteit relativeert het belang van afstand maar maakt tegelijk duidelijk hoe weinig zin het heeft om mensen vast te houden en tot blijven te overreden. Het is wellicht doeltreffender om mobiliteit te ondersteunen, en juist van de groepen wiens mobiliteit beperkter is. Misschien is het ook aan de orde om de tijdelijkheid van verblijf te accepteren. Mobiliteit maakt het immers niet alleen makkelijk om te gaan maar ook makkelijk om te komen. Alle bewoners zijn er uiteindelijk maar tijdelijk en tijdelijkheid staat betrokkenheid en inzet in principe niet in de weg.

Mobiliteit biedt mijns inziens kansen om de leefbaarheid van de meer afgelegen landelijke gebieden te waarborgen. Daarbij is het belangrijk om verder te kijken dan wat we als de vaste bewoners zijn gaan beschouwen. Mobiliteit ontsluit de waardevolle ruimte van afgelegen gebieden voor mensen van buiten en maakt het voor bewoners mogelijk om toegang te krijgen tot externe netwerken die de ontwikkeling in de gebieden kunnen ondersteunen. Mobiliteit biedt zodoende kansen voor verbinding – verbinding tussen centrum en periferie, en verbinding als basis voor solidariteit en het overkomen van tweedeling (Bock 2016).

Werkprogramma

De leerstoel voor bevolkingsdaling en leefbaarheid in Noord Nederland is ingesteld voor vijf jaar. Die tijd wil ik graag benutten voor onderzoek dat het proces van bevolkingsdaling verder doorgrondt en bijdraagt aan het behoud van leefbaarheid.

Als invalshoeken kies ik de volgende drie onderwerpen die ik in samenhang wil bekijken: het functioneren van burgerinitiatieven, de rol van mobiliteit en de betekenis van sociale en territoriale ongelijkheid. Alle drie onderwerpen zal ik kort toelichten waarbij ik ook aan zal geven welke stappen er in het afgelopen jaar al zijn gezet.

a. Van burgerinitiatieven naar sociale innovatie

In het voorafgaande heb ik al uiteen gezet dat initiatieven van bewoners een onmisbare bijdrage leveren aan de leefbaarheid van het platteland. Toch weten we nog betrekkelijk weinig van de voorwaarden waaronder bewoners-initiatieven in krimpgebieden ontstaan en succesvol zijn. Graag wil ik door middel van onderzoek meer inzicht genereren in de volgende vragen: Onder welke omstandigheden komen burgerinitiatieven tot bloei? Hoe effectief kunnen ze resultaten leveren en ten aanzien van welke problemen? Waar en wanneer stuit dit proces op grenzen, en hoe is het te ondersteunen, bijvoorbeeld door externe samenwerking? In hoeverre vergaat het burgerinitiatieven in krimpgebieden anders dan initiatieven elders en in de stad? En wat zijn de ervaringen in andere landen?

Daarnaast is het naar mijn mening belangrijk om beter te begrijpen wanneer en hoe burgerinitiatieven bijdragen aan sociale innovatie – en daarmee oplossingen aandragen die verder reiken dan het eigen dorp en verder gaan dan behoud van het bestaande. Burgers kunnen sociale innovatie niet alleen tot stand brengen; dat vergt samenwerking met de overheid, maatschappelijke organisaties en veelal bedrijven. Dit soort samenwerking wordt vaak als ingewikkeld ervaren, ook omdat de wijze van opereren sterk verschilt. Graag wil ik door middel van onderzoek beter begrijpen wanneer en onder welke voorwaarden burgerinitiatieven uitgroeien tot sociale innovaties, en op welke manier dit proces door overheid en andere partners gestimuleerd dan wel verstoord wordt.

Onderzoek op dit gebied is al gaande en het is geweldig om hierin met collega's aan de Universiteit van Groningen samen te werken, zoals met Tialda Haartsen en Hiska Ubels in onderzoek naar sociale innovatie in krimpgebieden met specifieke aandacht voor de rol van de overheid. Daarnaast ben ik betrokken bij een tweetal projecten rondom de innovatie van de gezondheidszorg in krimpgebieden in samenwerking met de GGD (Jan Bleker en Sandra van Assen) en de kenniscoöperatie van het UMCG (Liedwien van Schuylenburg). Samen met Chantal Robbe van bureau PAS en Lummina Horlings van de Universiteit Groningen ben ik bezig om een onderzoek op te zetten dat de ontwikkeling van burgerinitiatieven en hun behoefte aan ondersteuning in krimpgebieden en in de stad vergelijkt.

b. Mobiliteit als voorwaarde en kans

Mobiliteit is een belangrijk onderwerp in het kader van 'krimp' omdat het licht werpt op één van de oorzaken van bevolkingsdaling – het vertrek van met name jongvolwassenen. Mobiliteit relateert tevens het grote belang dat we hechten aan permanente bewoning door te onderstrepen hoe vaak verblijf uiteindelijk tijdelijk is. Voor leefbaarheid kunnen ook tijdelijke bewoners van groot belang zijn zoals al blijkt uit de belangrijke rol die nieuwkomers spelen. Graag zou ik door middel van onderzoek meer licht willen werpen op wat mobiliteit betekent voor gebieden met bevolkingsdaling, welke rol mobiele en voormalige burgers spelen en welke kansen mobiliteit biedt tot gebieds-overstijgende samenwerking.

Daarnaast wil ik de betekenis van mobiliteit voor jongvolwassenen beter begrijpen waarbij ik kan voortbouwen op eerder onderzoek in Noord-Nederland (Thissen *et al.* 2010). Graag zou ik willen weten hoe de beslissing van jongvolwassenen om te vertrekken dan wel te blijven in interactie met anderen tot stand komt en welke betekenis men hecht aan mobiliteit als voorwaarde voor maatschappelijk succes. Op dit moment ben ik in gesprek met de drie noordelijke provincies, de provincie Gelderland en collega's in Limburg en Zeeland om een dergelijk onderzoek op te starten.

c. Sociale en territoriale ongelijkheid

Ik heb in het voorgaande al duidelijk gemaakt dat ik het belangrijk vind om de problematiek van bevolkingsdaling en leefbaarheid ook vanuit het oogpunt van toenemende ruimtelijke ongelijkheid te beschouwen. Op dit gebied is nog nauwelijks onderzoek beschikbaar. Naar mijn mening is het belangrijk

om het proces van toenemende segregatie te volgen, om na te gaan in hoeverre beleid dit proces, wellicht onbedoeld versterkt en welke bereidheid er al dan niet ontstaat voor maatregelen die territoriale segregatie tegen gaan. Een idee voor onderzoek werk ik op dit moment nader uit. Als onderdeel van een groot internationaal vergelijkend onderzoek naar territoriale ongelijkheid in Europa gaan Tialda Haartsen, Dirk Strijker en ik in de komende vijf jaar na in hoeverre we de sociaaleconomische en politieke status van een gebied kunnen aflezen aan de omvang en richting van migratie en mobiliteit, alsmede het beleid daaromtrent. Daarbij gaat het er ook om te bezien hoe Europees, nationaal en regionaal beleid er aan bij zou kunnen dragen om processen van toenemende ruimtelijke ongelijkheid te keren.

Zoals ik zonet al aangaf vind ik het belangrijk om alle drie onderwerpen in samenhang te beschouwen. Zo kan inzicht in de factoren die het al dan niet slagen van bewonersinitiatieven beïnvloeden ook ons begrip van processen van territoriale ongelijkheid vergroten. En kan het in kaart brengen van overwegingen van jongeren om te blijven dan wel te vertrekken, laten zien wat de leefbaarheid van verschillende gebieden in de ogen van jongeren definieert. Uiteindelijk gaat het erom beter te begrijpen hoe bevolkingsdaling en leefbaarheid met elkaar verbonden zijn en hoe, en voor wie, er kansen dan wel problemen ontstaan. Daarom hecht ik ook veel waarde aan vergelijkend onderzoek – tussen krimpgebieden in het Noorden, in Nederland en elders. Naar mijn mening kunnen we veel van elkaar leren. Bovendien kunnen we met nieuwe verwondering kijken naar het bekende en onze eigen situatie beter begrijpen als we zien wat er elders gebeurt.

Ik wil graag onderzoek doen dat inzichten en informatie oplevert die toepasbaar zijn en dat bijdraagt aan het behoud van leefbaarheid. Daarvoor is het belangrijk om al in een vroeg stadium samen te werken met de betrokkenen. In het Noorden zijn hiervoor door de oprichting van het Kennisnetwerk Krimp Noord Nederland bijzonder goede voorwaarden geschapen.

Tot slot

We moeten zoeken naar kansen in krimp, is al vele malen geroepen. Het is waar en tegelijk zo veel makkelijker gezegd dan gedaan. En toch is ook dit een pleidooi voor een andere kijk op krimp – een oproep om te denken in ruimte en niet in leegte. Want ruimte is een schaars en waardevol goed in Nederland – kostbaar ook in de zin van dierbaar. Ruimte voor natuur, voor landbouw, en voor cultuur. Ruimte om de drukte van de stad te ontvluchten. Ruimte voor stilte; ruimte om te staren. Geen leegte maar ruimte – ook ruimte voor verandering en vernieuwing, voor experimenten, kunst en nieuwe ondernemingen. Ruimte om te delen en ruimte om al dan niet tijdelijk te wonen. Ik hoop met deze leerstoel ertoe bij te kunnen dragen dat het Noorden van Nederland ondanks bevolkingsdaling, ruimte blijft bieden voor een hoge kwaliteit van leven.

Ik heb gezegd.

Referenties

- Amin A., D. Massey en N. Thrift. 2003. *Decentering the nation – a radical approach to regional inequality*, London: Catalyst
- Argent, N. 2016. Demographic change; beyond the urban-rural divide. in: M. Shucksmith and D. Brown (eds), *International Handbook for Rural Studies*, Oxon/New York: Routledge, 29-35
- Bauman, Z. 2000. *Liquid modernity*, Cambridge: Polity.
- Bock, B.B., P. Derksen en S. Joosse. 2004. *Leefbaarheid in reconstructiebeleid: een vrouwenzaak?* Wageningen: Wageningen Universiteit en Vrouw en Zaken
- Bock B.B. 2012. Social innovation and sustainability; how to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development. *Studies in Agricultural Economics*, 114: 57-63
- Bock B.B. 2016. Rural marginalisation and the role of social innovation; a turn towards nexogenous development and rural reconnection. *Sociologia Ruralis*. DOI: 10.1111/soru.12119
- Bock B.B., K. Kovacs, M. Shucksmith. 2015. Changing social characteristics, patterns of inequality and exclusion, in A. Copus and P. De Lima (eds), *Territorial Cohesion in Rural Europe: The Relational Turn in Rural Development*, Oxon/New York: Routledge, 193-211
- Boomars, L en M. Hidding. 1997. *Leefbaarheidseffectrapportage, Leefbaarheid niet langer een blinde vlek in de besluitvorming*, Wageningen: Fonds wetenschapswinkel
- Bovens, M., P. Dekker, W. Tiemeijer (red.). 2014. *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP & WRR
- Bosworth, G., I. Annibal, T. Carroll, I. Price, J. Sellick en J. Sheperd. 2015. Empowering local action through neo-endogenous development, *Sociologia Ruralis*. DOI: 10.1111/soru.12089
- Braidotti, R, P. Hanafin en B. Blagaard. 2013. *After cosmopolitanism*. New York/London: Routledge
- Broese Van Groenou, M.I. & Boer, A.H.. de (2016). Providing informal care in a changing society. *European Journal of Ageing*. doi: 10.1007/s10433-016-0370-7
- Castells, M. 2000. Materials for an exploratory theory of the network society. *British Journal of Sociology*. 51(1), 5-25
- CMO/STAMM. 2015. *Leefbaarheid Drenthe #01*. Assen
- CPB/PBL. 2015. *Toekomstverkenning, welvaart en leefomgeving; Nederland in 2030 en 2050: Twee referentiescenario's*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Planbureau

- Deeming C. 2016. The lost and the new 'liberal world' of welfare capitalism: a critical assessment of Gøsta Esping-Andersen's the Three World of Welfare Capitalism a quarter century later. *Social Policy and Society*, 1-18.
DOI:10.1017/S1474746415000676
- Elias, N. en J.L. Scotson. 1976. *Gevestigden en buitenstaanders; spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Utrecht: Het Spectrum
- Faludi, A. 2013. Territorial cohesion, territorialism, territoriality, and soft planning: a critical review. *Environment and Planning A*, 45: 1302-1317
- Giddens, A. 1990. *The consequences of modernity*, Stanford, CA: Stanford University Press
- Grootens M. en L. Horlings. 2016. Leading (in) peripheries. *Regions*. 302:2, 21-22
- Hadjimichalis C. en R. Hudson. 2014. Contemporary crisis across Europe and the crisis of regional development theories. *Regional Studies*. 48(1): 208-218
- Hospers G.J. en N. Reverda. 2012. *Krimp, het nieuwe denken; bevolkingsdaling in theorie en praktijk*, Den Haag: Boon Lemma
- Kremer M. M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.). 2014. *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press (WRR verkenning 28)
- Kroehn M., A. Maude en A. Beer. 2010. Leadership of place in the rural periphery: lessons from Australia's agricultural margins. *Policy Studies*. 31:4, 491-504
- Mak, Geert. 1996. *Hoe God verdween uit Jorwerd; een Nederlands dorp in de twintigste eeuw*. Amsterdam/Antwerpen: uitgeverij Atlas
- Marsman H. 1936. *Denkend aan Holland*. In: digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren [H. Marsman, Verzamelde gedichten · dbnl](#)
- Meier S., N. Reverda en D. Van der Wou. 2015. Randland, *Rooilijn* 48(4), 272- 279
- Pommer E., J. Boelhouwer, E. van den Berg en M. den Draak. 2016. *Rondom de transitie. Samenvatting overall rapportage sociaal domein 2015*. Den Haag: SCP
- Provincie Groningen, provincie Fryslân, provincie Zeeland, provincie Limburg en provincie Gelderland. 2016. *Nederland in balans. Een nieuwe koers voor krimpgebieden*.
- RMO. 2009. *Polariseren binnen onze grenzen*, Amsterdam: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (advies 46)
- RIVM. 2014. *Volksgezondheid en zorg in Noord Nederland en Limburg, verschillen in beeld*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
- RIVM. 2015. *Factsheet: Leefomgeving, gezondheid en zorg in de noordelijke krimpregio's*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
- Roo, N. de en F. Thissen. 1997. *Leefbaarheidsonderzoek in de plattelandskernen van de Westhoek*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam

- Ruimtevolk. 2015. *Agenda: Ruimtelijke segregatie en groeiende sociaaleconomische verschillen in Nederland* Agenda ruimtelijke segregatie in Nederland (geraadpleegd 24.6.2016)
- Saraceno E. 2013. Disparity and diversity: their use in EU rural policies. *Sociologia Ruralis*, 53(3): 331-348
- Thissen F. 2008. *Leefbaarheid, sociale cohesie en informele zorg*, Assen <http://thissen.net/rural/WMO>
- Thissen, F., Fortuijn, J. D., Strijker, D., & Haartsen, T. (2010). Migration intentions of rural youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, The Netherlands. *Journal of Rural Studies*, 26(4), 428-436
- Tordoir, P., A. Poorthuis en P. Rennoy. 2015. *De veranderende geografie van Nederland; de opgaven op mesoniveau*. Amsterdam: regioplan
- Tweede Kamer der Staten-Generaal. 2015. *Nota over de toestand van 's Rijks financiën*, kamerstuk 34000, nr. 55 lijst van vragen en antwoorden, vastgesteld 27.3.2015
- Urry, J. 2007. *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Vermeij L. 2015. *Dichtbij huis, lokale binding en inzet van dorpsbewoners*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- Voogd, J. de. 2013. *Nieuwe scheidslijnen op de kaart*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Vries, W. de. 2016. *Fluchtskrift, Vergrijzing in Friesland, 2/2016*. Leeuwarden: Fries sociaal Planbureau
- Vries, W. de. 2015. *Fluchtskrift Bevolkingsontwikkeling in Fryslân 11/2015*. Leeuwarden: Fries Sociaal Planbureau
- Vries, W. de, E. van der Veen, B.B. Bock, S. Christiaanse, T. Haartsen. 2017. The accessibility of services for rural citizens in Fryslân, the Netherlands. *Sociologia e Politiche Sociali*
- Vrooman, C., M. Gijsberts, J. Boelhouwer (red.). 2014. *Vershil in Nederland*, sociaal en cultureel rapport 2014, Den Haag: SCP

Websites

- CBS. Statline regionale prognose. CBS StatLine – Regionale prognose 2014-2040 (geraadpleegd 4.7.2016)
- CBS, Statline nabijheid voorzieningen, CBS StatLine – Nabijheid voorzieningen (geraadpleegd 4.7.2016)